

Жумабаев Б.М.

**XIX КЫЛЫМДАГЫ «ЧОН ОЮНДУН» ТАРЫХЫ БАТЫШ
ТАРЫХНААМАСЫНДА**

Жумбаев Б.М.

**ИСТОРИЯ «БОЛЬШОЙ ИГРЫ» XIX ВЕКА В ЗАПАДНОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ**

B.M. Zhumabaev

**THE HISTORY OF THE “GREAT GAME” OF XX CENTURY
IN WESTERN HISTORIANS**

УДК:096(1).327.4

Макалада XIX кылымдагы «чоң оюндун» тарыхы батыш тарыхнаамасында каралаган.

The article considers the history of the “great game” of XX century in historiography of the West.

XIX кылымдын башында дүйнөнүн жарымын караткан Англия менен Борбордук Азияны көздөй жылып келе жаткан Россиянын ортосунда Азиянын ээлене элек жерлерине көз арткан ушул эки империянын ортосунда тымызын күрөш башталган.

Англичандар бийлигин Индияга орнотуу баштагандан кийин, орус императору Павел биринчинин башына франсуз менен биригип Индияны англичандардан бошотуу деген ой келет. Ал Тургай 1801-жылы 22 миң казак-орустардан турган армияны Хива, Бухара аркылы Индияга жөнөтүүнүн камын көргөн. Ушундай жагдайдарда Индиянын алтыны менен Борбордук Азиянын байлыгын эңсеген, көз арткан күрөш акырындык менен өрчүй берген. Бул күрөштү батыш тарыхнаамасында «Great Game» же «Чоң оюн» деп атап, бул терминди алгач англиялык көрүнүктүү жазуучу Редьярд Киплинг өзүнүн «Ким» деген романында жазган.

Чоң Оюн өзүнүн масштабы жагынан, ага катышкан «оюнчулардын» көп улутуу-лугу жагынан XIX кылымдагы эң чоң геосаясий күрөш болгондугу көрүнүп турат. Бул күрөш Борбордук Азия үчүн эле атаандашуу болбостон географиялык, тарыхый ачылыштар, илим менен билимдин, алдыңкы ойдун да жарышы болгон десек жаңылышпайбыз.

«Чоң оюн» изилдөөчүлөргө ошол эле мезгилдеги «чоң оюндун» Улуубританиялык жактан катышуучуларынын жана уюштуруучуларынын эмгектери. Анын башында көрүнүктүү англиялык мамлекеттик ишмер, географ Сэр Генри Роуинлсондун [1] «Англия жана Россия чыгышта» деген эмгеги Россиянын Орто Азияга жылышын «коркунучтуу душман» катары кароо менен жакын арада Индияны басып алат деген

«дүрбөлөндүү» ойлорду жазган ушуну менен ал британиянын тышкы саясатына таасирин көрсөткөн жана башка эмгектеринде Памирдин географиялык абалына бул аймака жасаган саякатчыларга талдоо жасаган.

Орто Азияны мүлдө кыдырып, Памирге чейин жетип анын географиялык-саясий маанисин жазган Джорж Натаниелл Керзон-дун [2] эмгеги. Ал 1888-жылы Борбордук Азияга аттанып Санкт-Петербурздан Москвага андан темир жол аркылуу Ашхабад, Мерв, Самарканд аркылуу Ташкентке келген. Транскаспий темир жолунун маанисин баса белгилөө менен ал Орто Азия хандарынын «башына илинген дамок кылычы» экендигин байкаган. Ошону менен бирге эле ал темир жолдун Орто Азиянын мусулман калкынын жана бул аймактын экономикалык-социалдык өнүгүшүнө тийгизген таасирин жазган. «Чоң оюндун» түздөн түз катышуучусу «Памир кризисинде» чоң роль ойногон англис офицери, саякатчы Ф.Юнхаз-банддын [3] эмгектери да орчундуу орунду ээлейт, Ал Памирге бир нече ирет саякат жасап өз эмгектеринде Памирди географиялык топографиялык картага түшүрүүдөгү эмгегин жана илимий жаңылыктарын атоо менен ал биринчи кезекте британиялык колониялык бийликтин тапшырмасын аткаргандыгын белгилөөбүз абзел. Ушундай тариздеги эмгектер Памирге келген англис саякатчылары тарабынан аймактын саясий, географиялык маанисин көрсөткөн максатта жарык көргөн [4].

Чоң Оюндун маанисин ар тараптан ачып көрсөтүүгө аракет кылга, чыныгы энциклопедиялык маңыздагы эмгек генерал-майор сэр Чарлз Мак Грегорго таандык [5]. Автор бул эмгегинде орустардын Индияга каркта «коркунучун» ар түрдүү аспекте изилдеген. Ал Индиядагы британ армиясынын генерал-квартирмейстери жана ошол мезгилде түзүлгөн чалгындоо департаментинин башчысы катары саясий жана аскердик маалыматтарды дыкаттык менен чогултуп, ошонун негизинде орустар бир

мезгилде Индияга беш багытта чабуул жасайт, биринчи багыт-Герат, экинчи – Бамиан, үчүнчү, – Кабул, төртүнчү – Читрал жана бешинчи – Гилгит аркылуу деп жазган.

XIX кылымдын 70-80 жылдарында Чоң оюнга арналган эмгектер англис изилдөөчүлөрү Деметриус Боулгер «Англия Жана Россия Борбордук Азияда жана Дж.Б.Мейлисондун «Орус-Афган маселеси жана Индияга чабуул» аттуу эмгектерде да чагылдырылган [6].

Британиянын «чабуул жасоо мектеби» деп эсептелген же аскердик күч колдонуу багытын алган дагы бир ирилдөөчү Чарлз Марвинди атоого болот, анын бул темага арналган бир топ эмгектери бар[7]. Бул эмгектерде негизинен орус офицерлеринин жалпы эле орус экспедицияларынын британдык Индиянын айланасына жөнөтүлгөн жашыруун миссиялар жөнүндө баяндайт. Марвин «Глоб» деген лондондук гезиттин Санкт-Петербургдагы кабарчысы болуп, ал орус генералдары менен тааныш болгондуктан, экинчиден орус тилин жакшы билип ишенимдүү маалыматтарды чогултуп, убагында өз газетасына берип турган. Ошол маалыматтардын негизинде ошол мезгилдеги өтө көп окулган сенсациялуу эмгектерди жазган.

Батыш тарыхнамасында бул маселе «Чоң оюндун» контекстинде бүгүнкү күндөгү геосаясий кызыкчылыкка байланыштырып изилденип келүүдө. Англис изилдөөчүсү Джералд Моргандын [7] эмгектери орус-британ геосаясий маселелерине арналып, эки империянын ортосундагы Борбордук Азия үчүн дипломатиялык күрөштү, ошону менен бирге эле бул күрөштө белгилүү саясатчылардын Россияга карата Англиянын тышкы саясатын иштеп чыгуудагы алардын алган ордун ачып көрсөткөн. Ал эми экинчи бир автор Питер Хопкирктин [8] эмгеги негизинен жалпы окурмандарга арналганы менен, ал XIX-кылымдын башынан тартып XX-кылымдын башына чейинки мезгилди камтыган «чоң оюндун» негизги окуялары жана анын катышуучулары жөнүндө кең-кесири сүрөттөгөн. Бул проблема боюнча жарык көргөн батыштын жана орус авторлорунун эмгектерин кеңири колдонгон. Айта кетүүчү нерсе П.

Хопкирктин китеби 2004-жылы орус тилине да которулган [9].

Борбордук Азия үчүн бул «чоң оюн» бүгүн башка «оюнчулардын» Америка Кошмо Штаттары, Россия, Кытай ж.б. өлкөлөрдүн ортосунда уланууда.

Борбордук Азия мамлекеттери (анын ичинде Кыргызстан) эгемендүүлүккө жетишкенден кийин геосаясий жана геоэкономикалык абалы өзгөчө өстү. Азия жана Европаны байланыштырып турган көпүрө гана болбостон, дүйнөлүк саясатта өз ордун ээледі. Кыргызстандын чоң держава болгон Кытай менен коңшу турушу, эч чатагы басылбаган Афганистанга, бири бири менен саясий кыл келишпеген Индия жана Пакистан, Борбордук Азияда геосаясий орду бар Иран менен жакын жайгашкандыгы «чоң оюнга» катышуусуна түрткү берди.

Адабияттар:

1. Rawlinson. Sir Henri C. England and Russia in the East: A series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia. London, 1875. ; Rawlinson. Sir Henri C "Notes on the Oxus". Proceedings of the Royal Geographical Society. Vol. XX.1876.; Rawlinson. Sir Henri C "The Pamir Region". Proceedings of the Royal Geographical Society. Vol. X. 1866.
2. Curson, Non. George H., Russia in Central Asia. 1889. ; Curson, Non. George H., The Pamir and the Source of the Oxus. 1896. Керзон Памир и истоки Окуса. // Сб. мат. по Азии. Т.72, 1894.
3. Younghusband, Col. Sir Francis, Confidential Report of a Mission to the Northern Frontier of Kashmir in 1889. Calcutta, 1890., Younghusband, Col. Sir Francis, The Heart of a Continent. 1896., Юнхазбанд Путешествие по Средней Азии из Манчжурии и Пекин в Кашмир через проход Мустаг. // Сб.мат.по Азии Т.36. Кээбир эмгектерде Янхазбанд деп берилген, бирок архивдик будактарда Юнхазбанд деп жазылгандыктан ушуну алууга тура кёрдьк.
4. Dunmore. Charles Adolphus Murray. The Pamir. A Narrative of a Year Expedition on horseback and on foot through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tataria and Russian Central Asia/ London, 1893., Banvolot. G. Through the Heart of Asia: Over the Pamir to India. London, 1889.
5. Мак Грегор. Оборона Индии. Ч.1 Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии.-Спб., 1891.
6. Boulger. D.C. England and Russia in Central Asia, Vols. 2. London. 1879, Mallson G.B. The Russo-Afghan Question and the Invasion of India. London. 1885.
7. Morgan. G. Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895. London, 1981.
7. Marvin. C. The Russians of Merv and Herat and their Power of Invading India. London. 1883.
8. Hopkirk. P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. New York, Tokyo, London, 2002.
9. Хопкирк Питер. Большая игра против России азиатский синдром. М., 2004.

Рецензент: д.и.н., профессор Кучуков М.